

Літературознавство

УДК 82-6:161.201.3-027.543 "196"

DOI: 10.31471/2304-7402-2026-23(84)-127-143

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОГО ШІСТДЕСЯТНИЦТВА ЯК УСВІДОМЛЕНИЙ ВИБІР СВОБОДИ: ВІД ВЧИНКУ ДО НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Людмила Тарнашинська

*Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ-1, 01001, Україна
e-mail: tarnashynska@gmail.com*

Розглядається проблема національної ідентичності у дискурсі українського шістдесятництва, зокрема і в творчості та епістолярії О. Заливахи. Розгортається теза, згідно з якою репрезентанти цього літературно-мистецького покоління, маючи покликання до саморозвитку, зуміли в умовах тоталітарного режиму зробити вибір на користь особистої й творчої свободи, внаслідок чого залишили помітний слід у літературі й мистецтві ХХ ст. Розглядаються не тільки передумови розгортання шістдесятницького руху опору і його специфіка перебування між імперативом творчого покликання і моральним обов'язком, а й аргументи щодо національної самосвідомості пасіонарних репрезентантів цього покоління як своєрідна вертикаль: усвідомлений вибір свободи як складний шлях від вибору відповідального вчинку до набуття нової ідентичності

Ключові слова: *українське шістдесятництво, вибір, свобода, вчинок, національна ідея, ідентичність, моральний обов'язок, творчість, епістолярій, вертикальність, Заливаха.*

Постановка проблеми й теоретико-методологічне обґрунтування. Проблема національної ідентичності і згуртованості українського суспільства залишається актуальною і навіть загострюється з огляду на масовану інтервенцію в український інформаційний простір новітніх проімперських технологій маніпуляційного плану, що впливають на суспільну й масову свідомість. Тому такими важливими залишаються базові чинники: національні пріоритети та специфіка й філософія національного буття. Саме гуманітарна сфера, особливо такі її складники як

історія, культура, література здатні зміцнювати й розвивати націєтворчу діяльність в умовах становлення політичних традицій і політичної культури, розвитку практик громадянського суспільства, щоб протистояти новим цивілізаційним викликам сучасності. І феномен українського шістдесятництва у його змістовому наповненні (актуалізація історичної (колективної) пам'яті, деміфологізація колишньої радянської свідомості, обстоювання аксіологічних цінностей, зокрема традиційних, притаманних українській ментальності тощо) – яскрава сторінка історії та переконлива ілюстрація становлення світоглядної й консолідуючої культури українського суспільства.

Ідентичність – надзвичайно важливе поняття для розуміння природи явища українського шістдесятництва – визначається як стан відповідності самому собі, раціональне усвідомлення індивідом самого себе як особистості, котра відрізняється од інших, і як соціальний феномен має сакральну сутність, оскільки зачіпає глибинні й сокровенні пласти свідомості (Козловець 2008, с. 137). Однак у контексті цього полірезонансного покоління важливо говорити як про національну ідентичність, так і про ідентичність культурну – ці поняття, звісно ж, взаємопов'язані й одне розкривається через інше. Тож варто наголосити: «Національна культура як «творення своїх питомих життєвих форм» (М. Євшан) є самобутнім не тільки освоєнням загальнолюдських цінностей, а й долученням до універсального процесу культуротворення на ґрунті національної самосвідомості і традиції» (Лисий 2013, с. 53). Йдеться про важливість збереження балансу традиції й модернізації: «...є підстави вважати, що до кожного смислового аспекту національної ідентичності культури як багатовимірної структури належить застосувати [...] критерій тяглості у культурних змінах, критерій самості культури, критерій традиційності як вірності спільнотній ієрархії цінностей тощо» (Лисий 2013, с. 36). Загалом маємо цілу низку інтерпретацій поняття національної ідентичності, які часто суперечать одна одній або ж, у кращому разі, доповнюють та уточнюють одна одну. Найперше варто згадати працю Е. Еріксона «Ідентичність: юність і криза» (1968), що дала поштовх філософським дискусіям і різнотлумаченням. До учасників цієї віртуальної і пролонгованої дискусії належать Т.В. Адорно, Ж. Дельоз і Ж. Дерріда, С. Гол, П. Рікер, котрий наділяє це поняття також значенням *самість*, і значенням *тотожність*. Очевидно, це наймудріша й найдалекоглядніша позиція, оскільки в усіх цих підходах ідеться про баланс/дисбаланс загального/індивідуального (як стійкого осердя «Я»), тобто береться до уваги процес і міра трансформації. Скажімо, Е. Сміт у монографії «Культурні основи націй» вирізняє два складники національної ідентичності: культурний і політичний, хоча іноді вдається й до гібридного означення: «...формування національної

культурно-політичної ідентичності, яка виразно відрізняла б націю від її сусідів» (Цит. за: Лисий 2013, с. 32).

Український філософ І. Лисий, аналізуючи працю свого британського колеги, звертає увагу на те, що він бачить у нації таку форму спільноти, «для якої характерна культурна і (або) політична ідентичність», з чого випливає теза щодо націоналізму як «культурної доктрини» або ж політичної ідеології з «культурною доктриною в центрі», тож, відповідно, «національна ідентичність «стає домінантним критерієм культури...»» (Лисий 2013, с. 32-33). Тож, наголошує І. Лисий, недаремно П. Бурдьє скаржився, що це поняття не піддається дефініціюванню, «вислизає з рук», а З. Бауман вказував на морфологічну непостійність ідентичності, винайшовши для цього красномовну «формулу»: «це слово іменник, а насправді веде себе як дієслово» (Лисий 2013, с. 29). Дослідник, зокрема, зазначає: «Не можна не погодитися з тим, що ідентичність є продуктом розрізнення, співвіднесення себе з Іншим, як і з її відкритістю. Але тією ж мірою вона є результатом інтеграційного акту/процесу та співвіднесення себе з самим собою» (Лисий 2013, с. 30), тому тут ідеться як про належність до когось, так і про буття кимось (звідси домінування в середовищі українських шістдесятників кредо «бути самим собою»). Не заявляючи про свою викличну щодо тоталітарної системи позицію ні організаційними маніфестами, ні посвятами, символами чи риторично-ритуальними формулами – останнє виражено хіба на рівні тексту через відповідну стилістику, що й відображає національно-гуманістичні устремління, шістдесятники насправді значно актуалізувати «сакральне смислове поле ідентичності нації» (Козловець 2008, с. 143).

Основні результати дослідження. Українське шістдесятництво мало виразне історичне підґрунтя, зокрема, спровоковане виголошеною першим секретарем Президії ЦК КПРС М.С. Хрущовим на закритому засіданні XX з'їзду КПРС 25 лютого 1956 р. доповіддю «Про культ особи та його наслідки» розвінчання культу особи Сталіна: (було розвінчано й засуджено культ особи Йосипа Сталіна, масовий терор і злочини другої пол. 1930-х – поч. 1950-х рр., також розглянуто проблему реабілітації репресованих партійних і військових діячів). У контексті нетривалої т. зв. «хрущовської відлиги» склалися реальні передумови для подолання синдрому тотального контролю й тотальної безвиході у літературі та мистецтві і – якщо не цілковитого відторгнення, то принаймні розмивання й оновлення – доти єдино можливого методу соцреалізму. Йдеться про ситуацію, освячену «духом часу», коли потреби й виклики – суспільні, ідеологічні, естетичні, соціокультурні – синхронно спрацювали на одвічну потребу людської особистості до адекватного самовираження (Тарнашинська 2013, с. 151-405). Це спонукало представників літератури і мистецтва до активного творчого самовираження, актуа-

лізувало необхідність вибору нового, модерного формату їхнього самоствердження у різних мистецьких практиках, а відтак і модифікацію художньої свідомості, котра через твори, суголосні з духовною ситуацією доби, впливала й на свідомість суспільну. Усе це активувало певний етап суспільної й соціокультурної трансформації українського суспільства в умовах підімперської України й намагання вивільнитися з-під цього поневолення, подолати домінування тоталітарного контролю, фальші, культивованих псевдоцінностей, забарвлених тоталітарною ідеологією. Уже наприкінці 1950-х рр. крізь облуду всезагальної одностайності зазвучали викличні голоси молодих поетів: *«Україно, у мене/немає мало-кров'я./Україно, я палю/за собою мости./Україно, дозволь/мені серед твого безголов'я/Головою тривожною/Прорости»* (Іван Драч, 1959 р.) – і їх ставало все більше, й звучали вони, апелюючи до ключових загальнолюдських засад правди, справедливості, гідності, честі, все гучніше й гучніше, як-от відверті Симоненкові рядки: *«Де зараз ви, кати мого народу?/Де велич ваша, сила ваша де?..»*. Вибухнувши всередині суспільно-політичної ситуації кінця 1950-х – початку 1960-х рр., українське шістдесятництво як полірезонансне явище захопило в свою орбіту представників різних мистецьких практик (художня література, образотворче мистецтво, кіно, театр та ін.). Давно очікуване оновлення принесло помітне пожвавлення у середовищі української інтелігенції: дискусії, вечори, виступи, мандрівки – такою була «палітра» діяльності Клубу творчої молоді «Сучасник», організованого 1960-го у Києві.

Організована незабаром подібна культурна інституція – клуб «Пролісок» у Львові також стає центром неофіційного культурно-громадського життя. Його створення певною мірою стимулював приїзд до Львова 1962 р. Леся Танюка й Алли Горської з наміром поставити у театрі імені М. Заньковецької виставу М. Куліша «Отак загинув Гуска», постановку якої було зрештою заборонено. Особливий резонанс мали вечори, присвячені річницям від дня народження Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки (не тільки у залах, а й на схилах Дніпра), сценарії до яких писав Є. Сверстюк, поетичні виступи Ліни Костенко, І. Драча, М. Вінграновського, Ірини Жиленко, де зазвичай виголошував вступне слово І. Дзюба – речник більшості творчих зібрань, оскільки мав хист і відвагу тримати увагу аудиторії аргументованим словом, чітко вираженою думкою. Скажімо, легендарним став його виступ на вечорі з нагоди 30-ліття від дня народження В. Симоненка в Будинку літераторів (16 січня 1965 р.), оскільки молодий оратор публічно озвучив духовні константи, на яких базувався світогляд шістдесятників.

Самовираження непересічних особистостей як вивільнення потужної енергії художнього творення виявляло себе найперше у царині художньої діяльності – на рівні вільного вибору проблематики, художньо-стильових засобів у царині поетичних, прозових, образотворчих творів,

літературної критики, публіцистики тощо. Водночас – і в цьому особлива заслуга творчого покоління шістдесятників – така одвічна потреба людської особистості до адекватного самовираження спрацювала на суспільні, естетичні, культурологічні потреби часу, основною з-поміж яких був пошук національної ідентичності.

Смислове поле національної ідентичності проявлялося у художній творчості здебільшого через історичні маркери, а також маркери персоналістські (це постаті найвищих умів і національних пророків, найперше Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. та ін.), топографічні назви, з-поміж яких передусім – Україна, Дніпро, степ тощо, а також найперший маркер національної ідентичності народу – його мову. На рівні комунікативному це проявилось знаковим почуттям поколінневої солідаризованості. Обидва ці способи творчої саморепрезентації – маніфестація поколінневих світоглядних принципів через текст/образ і поколіннева солідаризованість у сфері комунікативно-поведінковій – чи не найяскравіше віддзеркалені в епістолярному жанрі (І. Світличний, М. Коцюбинська, В. Стус, А. Горська, О. Заливаха та ін.), де, як у фокусі, відобразилися етапи набуття самоідентифікації/індивідуальної й національної ідентичності як особистісної еволюції.

Тож репрезентанти цього покоління обстоювали національну ідею не в її конкретно-науковому формулюванні, а в тому розумінні, яке розгортає О. Забужко як *філософію національної ідеї*, що включає «всі форми філософської рефлексії над національною ідеєю – від академічного пуризму логіко-понятійного дискурсу через маргінальні, популяризаторські жанри есеїстики та публіцистики до художньої літератури включно, тобто всі види словесної культури, у яких національна самосвідомість ставить собі питання смисложиттєві [...], отже, є насущними для буття національної спільноти в усій його ціннісно сприйнятій людиною конкретності». Саме в реальності дослідниця вбачає «ключ» до розуміння, чому будь-яка національна ідея завжди прагне до «перетікання» в практично-політичну сферу, оскільки персоналістсько заглиблене «хто я?», як і, відповідно, актуальне для певної спільноти «хто ми?», «породжує з себе і «що я повинен робити?» (Забужко 2006, с. 12). Загальнолюдські цінності (як своєрідні маркери) лягли в основу національної самосвідомості, національної ідеї, утверджуючи волю, свободу, правду, справедливість, історичну пам'ять, совість, каяття/катарсис, відповідальність, честь (бути собою). Це свідчення того, що воно значною мірою віддзеркалило – на своєму світоглядному рівні й у своєму художньо-тематичному спектрі – ідеї Ренесансного гуманізму, які можна звести до трьох констант: 1) виразний антропоцентризм (акцентація на людинознавчій сфері буття); 2) примат розуму (в дискурсі шістдесятництва – як потужний сплеск інтелектуалізму); 3) історіософія: актуалізація людини в історії, що в даному контексті розгорталася в «духовній

ситуації» (К. Ясперс) часу з актуалізацією концепту історичної (колективної) пам'яті (Див.: Тарнашинська 2013, с. 286-296).

Шістдесятники винесли з історії культивовані у середовищі українських гуманістів такі домінуючі для них морально-етичні постулати, як гідність, чесність, доброта, мужність, шляхетність, порядність, які можуть бути властиві «лише людям високої вченості і культури» (Литвинов 2000, с. 97). Їхня найвища мета – створення «нового ідеалу» людської доброчесності, заклик до самореалізації людини у земному житті, розквіту гуманітарного знання» (Литвинов 2000, с. 97) – надзвичайно близькі до заманіфестованих морально-етичних і духовних пошуків шістдесятників: «*А мати моя – правда, справедливість, добро, любов і усміх на лиці*» (В. Стус). Офіра, покладена на олтар правди й добра («...*Бо це ж бо – найповинніша повинність:/не зраджуючи правду і добро, / їм принести без чорних заборол/свою любов, одяку і дитинність*»: В. Стус) формувала константні поняття антропоцентризму *ідеалу, істини, правди, справедливості, людської гідності, добра/зла розуму* (як дискурсу інтелектуалізму) тощо (Див.: Тарнашинська 2013, с. 300-310).

Поняття свободи щонайтісніше пов'язується з поняттям *вибору*. Поки людина неспроможна здійснити вибір, вона (за С. К'еркегором), зберігає чисто естетичну позицію, що існує паралельно зі світом емпіричної буденності. Доти, доки не довелось вибирати між свободою/несвободою, життєвими принципами/конформізмом, шістдесятники плекали переважно свою естетичну сутність. Ступивши на поріг вибору як «*самоповертання до роздоріж*» (В. Стус), вони впустили у себе свободу, а свобода (свобода вибору) і зробила їх тими шістдесятниками, зпоміж котрих було чимало дисидентів, що потрапили під вироки каральних органів тоталітарної держави: про таких можна сказати також словами В. Стуса «*Нема кайданів, щоб твій дух здушили*». До цього ж моменту (моменту вибору свободи) можемо говорити про них хіба як про представників культури 1960-х рр. Власне, йдеться про тих, хто спромігся на *вчинок як вольовий акт – акт вибору*, адже саме вибір передбачає *відповідальний вчинок*, оскільки особистість «завжди існує в умовах недостатнього рівня самоусвідомлення та самоздійснення, а тому прагне до все нових вчинків, які вважає уреальненням особистої ідентичності» (Куцепал 2007, с. 14).

Сфера свободи визначається (за С. К'еркегором) як сфера розрізнення добра/зла – тих ідеалістично засадничих концептів, по яких проходила лінія вибору не фальшивого, не мімікрованого буття, а права бути/залишатися самим собою, знайти себе як «повну», полісутнісну людину (*Homo sapiens*, за В. Табачковським). Тобто вибору, керованого чуттєвістю українського кордоцентризму, коли «істинне», «знаюче» серце робить вибір здебільшого спонтанно, за велінням внутрішнього

голосу. Постійно ставлячи перед вибором як вольовим актом, життя гартувало у процесі здійснення цього вибору. Шістдесятники «народжували» себе, формувалися особистісно з розумінням необхідності добра (як справедливого облаштування суспільства з гармонізацією всіх його ідеологічних і соціокультурних складників) через заперечення зла (тоталітаризму), тоді як у полі «волі взагалі» тріумфувало зло тих, хто писав розгромні рецензії, доносив, допитував, виносив сфальсифіковані вирокі.

Тож у дискурсі українського шістдесятництва вчинок постає як *життєва подія*. Здійснюючись у вчинкові як життєвій події, шістдесятники фактично перебували між імперативом творчого покликання і моральним обов'язком. З цього погляду можна говорити про певну міру сакралізації самими шістдесятниками поколінневих принципів як ідеальних, що постають синтезом категорій розуму й моралі (як це кваліфікує Т. Парсонс) – останнє як своєрідне життєве випробування підтримувати на такому рівні «сакралізації» вдалося, на жаль, не всім, що засвідчує окреслену вище жагу й здатність людини до все нових і нових вчинків, які часто виломлюються із основної поведінкової ватерлінії. Так уреальнюється ідентичність, випробовуються її граничні можливості. До таких вчинків, піднятих до статусу *життєвої події*, можна віднести, скажімо, окрім відкритих актів протесту й непокори, й написання І. Дзюбою у вересні-грудні 1965 р. праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (текст цього трактату автор і його соратники безстрашно надіслали до ЦК КП України та в перекладі російською до ЦК КПРС до Москви, викликавши на себе шквал каральних заходів), що стала своєрідною предтечею відновлення Україною своєї Незалежності.

Разом із науковими дослідженнями легендарного історика Олени Апанович «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70-і роки XVIII ст.» (К., 1961), «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (К., 1969), а також легендарного історика М. Брайчевського «Приєднання чи воз'єднання?» (1966), де було блискуче викрито облудний зміст «Тез до 300-річчя воз'єднання України з Росією» (спочатку поширювалася «самвидавом», а 1972 р. побачила світ у Канаді), ці праці сукупно закладали фундамент нової української політичної культури й антиімперської державності. Про вплив цієї праці на свідомість сучасників, що спонукала до відповідального вибору і свідомого вчинку, зокрема свідчать видані нещодавно книги «Ніжинське шістдесятництво: Леся Коцюба» (2024) та «Ніжинське шістдесятництво: Олександр Жовнір» (2025). Обидві присвячені життю та діяльності учасників дисидентського руху 1960-1970-х рр., науковців та викладачів Ніжинського університету Лесі Коцюби та О. Жовніра, причетних до місії розповсюдження тексту праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікації?» в Україні й передавання його за кордон.

Тема, розгорнута І. Дзюбою у переконливе дослідження з промовистою концептуальною назвою (маркером нашої національної ідеї), з огляду на повномасштабну агресію і цинічний геноцид північного сусіда залишається вкрай актуальною і застерігає українське суспільство від подальших історичних помилок. (Див.: Тарнашинська 2019, с. 452-493). І. Дзюба цілком усвідомлював, що «нація – це не тільки державна, зовнішня спільність; це і «внутрішній етнос», без якого національне життя не є повним» (Кримський 2008, с. 354), а ще цілий комплекс культурологічних проблем, які дослідник мислив і подавав як *цілісність*, шукаючи в такому підході цементуючих націєтворчих концептів, що знайшли сугестивне вираження у назві книжки «Україна у пошуках нової ідентичності» (2006). Адже, за І. Дзюбою, «самоусвідомлення нації починається із самоусвідомлення особистості, яке, в свою чергу, дістає потужні імпульси від потенціалу національного самоозначення: тут діє двобічний зв'язок» (Дзюба, 2006, с. 342). Автор справді відчував духовність у двох іпостасях: для індивідуума – «це біографія протистояння небуттю, пошук найвищих цінностей, що намагнічують душу вічністю»; натомість для «нації – це історія власної присутності у світі, що дає змогу крізь національне прозирати універсальне, тобто переломлювати загальнолюдський досвід у національну іпостась буття.

У такому шляху до самого себе, в дорозі до власного Дому і полягає національна ідея, особливо для націй, які (подібно до українського народу) мають велику історію» (Кримський 2008, с. 350). Власне, сам О. Заливаха чітко сформулював цю тезу у спогадах про І. Світличного, про котрого писав, що той «мав розвинений мистецький смак»: «Ніхто не пройде за тебе твого шляху» (Заливаха 1998, с. 200). Саме цього натхненника шістдесятницького руху він особливо шанував за його лідерські якості та здатність розуміння іншого: «Іван Світличний був для мене тією людиною, що поставила мені мій український погляд на світ, спосіб мислення, стиль, формувала мою орієнтацію у світовій культурі, розуміння місця української поневоленої культури серед культур світу» (Заливаха 1998, с. 200).

Національна ідея у дискурсі українського шістдесятництва розгортає себе по вертикалі як усвідомлений вибір свободи або як *ціннісно-сміслово вертикаль*: від вибору вчинку – до нової ідентичності – і в цьому знаходимо певні перегуки малярства О. Заливахи з поезією екзистенційно вглибленого В. Стуса, *душа котрого, «розколошкана в смертнім аркані високих наближень»*, проживала своє духовне змушнення через своєрідну вертикаль: «...*Над цей тюремний мур, над цю журу/і над Софіївську дзвіницю зносить/мене мій дух...*». «Вертикальний простір» (В. Стус), означений поетом як простір/потенція самодоростання («*Вельможено виростає простір,/і нескінченний ти еси...*»)

певним чином віддзеркалена в життєвому досвіді самостояння (як «мужності неможливого», за М. Мамардашвілі) й творчості О. Заливахи.

Як талановитий митець-міфотворець, художник епічного виміру, чий доробок позначений своєрідною амплітудою еволюційного розвитку: від фовістичних, посткубічних та інших ремінісценцій і сугестивних образних медитацій – до широкої палітри асоціативної семіотики, де можна особливо вирізнити християнську метафорику, виразні засоби слов'янської міфології тощо, він пройшов власний шлях національного самоусвідомлення. Саме О. Заливаха найбільше з-поміж художників шанував натхненник шістдесятницького руху І. Світличний. Мешкаючи в Івано-Франківську і ввійшовши у шістдесятницьке середовище, він почав з 1962 р. співпрацювати із київським Клубом творчої молоді. Можливо, своєрідною точкою самоусвідомлення стала його праця (разом із Аллою Горською, Людмилою Семикіною та Галиною Севрук) над створенням вітражу за шевченківськими мотивами «Шевченко. Мати» в холі Червоного корпусу Київського університету (1964) – і це був його *вибір мати свободу вибирати*, бути собою, знайти справжніх друзів і однодумців (І. Світличного, В. Зарецького, Є. Сверстюка, Аллу Горську, листування з котрою відкрило надзвичайно цікавий шлях страдника, котрий хоч і був свідомим українцем, проте відчував «свою недошліфовку» (Алла Горська. Душа українського шістдесятництва, 2015, с. 73-122).

Такий *вибір вчинку як життєвої події* перевернув його звичне буття: потрапивши під пильний нагляд КГБ, уже наприкінці серпня 1965 р. був заарештований в Івано-Франківську за звинуваченням у володінні касетами із записами віршів В. Симоненка, Б. Мамайсура, І. Драча, Ірини Жиленко та ін., вилучених під час обшуку. Засудження у березні 1966 р. до 5 років тюремного ув'язнення в Мордовії (табір 11, с. Явас), де перебував до осені 1970 р. із «забороною малювати»: «засуд, гідний пам'яти Шевченка!» (Б. Певний). Проте такі екзистенційні, просторові й творчі обмеження стали плідною (хоч і вимушеною) школою зображального лаконізму, де повною мірою проявилось тяжіння до архетипного, позачасового мислення, що знайшло відображення в історіософському й міфологічному підходах до художнього втілення художньо-образних задумів. Адже завдяки друзям-шістдесятникам був добре знайомий із високою естетикою творчої спадщини О. Архипенка, М. Бойчука, Ю. Нарбута. «Осмислена традиція» у сув'язі з модерними пошуками, на переконання Б. Мисюги, дали спалах власних інтуїтивних прозрінь, коли зрештою можна було констатувати, що О. Заливаха з його колористикою, живленою народним мистецтвом, і семантикою прикарпатської природи «переріс у своїй творчості і «сезанівські», і «пікасівські та ін. ремінісценції» (Опанас Заливаха 2003, с. 16).

Вимушена відірваність від рідної землі і, відповідно, нова оптика бачення національного питання парадоксальним чином відіграла ключову роль і в національному становленні О. Заливахи (Див.: Тарнашинська 2019, с. 428-433). Свої національно-світоглядні, ідейно-сміслові домінанти він зафіксував у своєму каталозі стислою й досить вичерпною та метафоричною формулою – «Митець є міфотворець, що проявляє себе в образній тріаді: особистість, національність, вселюдськість», позначеній ідеєю узагальнення, переломлення долі однієї людини через долю всієї нації. На цих трьох стовпах, як на трьох китах, і тримається концептуально художній космос майстра з усією його неповторною образною системою, зокрема історичними, національними, топографічними, персоналістськими маркерами. Проте ниткою Аріадни, що сполучає ці три іпостасі світосприйняття, завжди залишається людська Доля – в усій її трагічності й величі. Враження глядачів від полотен художника сфокусовуються у його здатності творити особливий світ *вертикальних смислів* (див., наприклад, його полотно «Вертикалі», 1999). «Пізнавальність живописного почерку О. Заливахи у його дивовижних променях, що прошивають кожне полотно з низу до верху, до неба, – акцентував увагу на цій специфічній смисловій особливості творчого почерку художника М. Горинь. – Часом ці вертикалі сприймаються як труби органа, від чого полотно набирає якогось особливого внутрішнього звучання» (Опанас Заливаха 2003, с. 12). Слушним є також спостереження, що цей художник нагадує, може, Василя Стуса, оскільки веде пошук «не вшир, а вглиб» (Є. Сверстюк). Це дає підстави за особливостями художньо-зображальних засобів та інтонаційною семантикою віднести як поезію В. Стуса, так і візуальну творчість О. Заливахи до *молитовного* (літургійного) способу «вислову», зверненого до Неба, адже «прозорі вертикалі», як їх означають автори фотоальбому «Опанас Заливаха» (2003), справді сприймаються як поривання рук, здійснених д'горі, до Вищої сили, яка одна й може оборонити від свавілля, так само й Стусова вглиблена в екзистенційне «Я» поезія має вертикальне, очищувальне спрямування.

Ця *вертикальна тривожність* не тільки чинить спротив ситому заспокоєнню, а й несе виразну суголосність змістонаповнень особистості й нації. Тому засадничу концепцію художника можна означити тією ж вертикаллю: Я – МИ (недаремно ж одна з-поміж його картин має символічну назву «Ми»), яка, проте, пластично вирішується на рівні горизонтальному і сфокусована у концепті «погляд» – людський погляд, звернений до життя й вічності. Саме він і тривожить, оскільки містить сугестію пам'яті, болю й надії, що заповнюють собою весь простір. При цьому глядача не покидає відчуття, що погляд/погляди множиться/множаться, створюючи ефект зримої віртуальної множинності, повноти буття у всіх його суголоссях і дисонансах. Цей погляд запитально-

вимогливий, він не терпить фальші, а тому проникає крізь усі оманні нашарування часу. І водночас він несе сугестію життєутверджуючу, сконцентровану в засадничій для автора назві картини «Є і будемо». Трактуючи філософську манеру митця, М. Горинь зазначає, що в нього «майже відсутня горизонтальна динаміка, а ці вертикальні промені інформаційно-енергетичним пульсуванням у вись [...] надають полотнам якогось вищого сенсу» (Опанас Заливаха 2003, с. 12). Проте цю відсутність горизонтальної динаміки митець заміняє горизонтальною сферичною «врівноваженістю», яка несе відчуття непроминальності вічного.

Тож «геометрія простору» розв'язана в О. Заливахи у своєрідний спосіб: «прозорі вертикалі» креативно розтинають буття, а смислонаповнені сфери (інший його геометричний концепт) символізують повноту й цілісність буття. Така «музика сфер» (за Є. Сверстюком) промовляє до архетипних глибин підсвідомості глядача і втягує його у стихію світотворення митця. Цікавими виявилися першопричини та інтуїтивні прозріння художника, зафіксовані у його епістолярії, що зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Після прочитання праці Олексія Братка-Кутинського «Феномен України» О. Заливаха апелював до Гійома Аполлінера, чим і поділився у листі до Є. Сверстюка: «Колись читав «Алкоголі» Аполінера. І його формодумки нав'яли мені «Вертикалі», та ще до того у Рильського – «в тіні жайворонка»¹ та колядкові мотиви «Земля і небо нині торжествують». І про вертикалі зустрів у Кутинського, зрадив, що Братко К. знав Тебе... На зворотньому боці палітурки до «Блудних синів України» «вертикалі» дещо проявилися – усвідомив, що і твоя творчість – «вертикальна» – земля і небо, тіло і Дух!» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп. 2, спр.61, арк. 19).

Епістолярій як дослідницький аргумент. Его-документ має особливе значення у дослідженні еволюції світоглядної системи, адже фіксує всі етапи самостановлення й набуття та увиразнення нової ідентичності художникаю. Повернувшись після заслання до Івано-Франківська, О. Заливаха намагався надолужити прогаяне: він багато читав (у його лектурі твори Ніцше, Фройда, Юнга, Ортеги-і-Гасета та інших видатних філософів світу, до висловів котрих він апелює, шукаючи відповідей на ті чи ті складні запитання, проте насамперед концептуально взує на твори світочів української літератури, насамперед Т. Шевченка, Г. Сковороди, аналізує, незрідка подумки дискутуючи, праці М. Хвильового, Є. Маланюка, Ю. Шевельова та ін.), значною мірою зневаживши неодноразово озвучену пораду доброго приятеля Івана Русина малювати замість того, аби читати: ««Панасе, та немає вже

¹ Насправді збірка називається «В затінку жайворонка» (1961). У листуванні фактаж і правопис автора зберігається.

часу читати – малюй». А мене тягне до читання. Стільки полови совети навіювали на голову!» (ЦДАМЛМ України ф.1153, оп. 2, спр. 61, арк. 6). Тож «Читаю Є. Маланюка та спогади про нього. Відкриваю новий материк для себе, як він міг, як та магнітна стрілка відчувати народження, ствердження українства у світові...» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп. 2, спр.61, арк. 14); «Захоплений працею Є. Маланюка «Книга спостережень» – подарував Білокінь...» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп. 2, спр.61, арк. 25), ділиться Маланюковими роздумами про мистецтво. Найбільше хвилювали його процеси відновлення незалежності й формування державності – про цей пласт його зацікавлень свідчить епістолярій, що датується переважно 1990-2000-ми рр. (з фондів ЦДАМЛМ України). У листах до своїх побратимів він розмірковує, покликаючись до прочитаних книг (з-поміж яких не тільки твори українських авторів, а й зарубіжних, зокрема йдеться про філософські праці) про те, що таке насправді національна ідея: «... Адже ми самі можемо щось сказати про себе, та не чекати «варягів» [...]. Але є і національна ідея. Звичайно, у часі вона міняється...» (ЦДАМЛМ України ф.1153, оп. 2, спр. 61, арк.11). В епістолярії він розмірковує, як і на яких засадах формуються національні держави світу, чому Україні варто у них повчитися, що запозичити, трансформувати відповідно до своєї специфіки й нагальних пріоритетних потреб, а що відкинути. Так, у листах початку 1990-х рр. до Віри Вовк, радіючи здобуттю Україною незалежності, він водночас переймався світоглядом своїх співвітчизників: «... живемо в інерції гречкосіїв, щойно стали очі протирати, щоб глянути догори, бо привикли дивитися під ноги, як у Симоненка. Інерція величезна» (з листа 1993 р.: ЦДАМЛМ України ф. 1212, оп. 1, спр. 198).І переймався запитанням: «Цікаво, як незалежність вплине на нашу літературу, музику та образотворче мистецтво. Адже людина, що була довго скута, відчуває і в інерції деяку скутість. Але то все дрібниці, головне, що зможе вільно рухатись» (ЦДАМЛМ України ф.1212, оп.1, спр. 198, арк. 8).

У листуванні О. Заливахи активно присутній шістдесятницький дискурс: він не тільки листувався зі своїми побратимами, а й ділився своїми спостереженнями й міркуваннями з приводу їхніх книг, публікацій у мас-медіа і виступів на українському радіо, а також розмірковував про їхню громадянську позицію, національне спрямування і потенційні можливості, не уникаючи при цьому «гострих кутів». «... у мене на полиці у робітні фото: Аллочки, Івана, Зеня та десятки друзів по духу, часу, минаємо. На цю думку щось і намалював оті вертикалі, раніше роздумував над Аполінером, але у нас «Своє» Бути чи не бути, у руці Божій, та і нас самих» (ЦДАМЛМ України ф. 1212, оп. 2, од.зб.162, арк. 3). В одному з листів до Є Сверстюка зізнавався: «...У свій час гебісти закидали мені, чому я спілкуюся в Києві з письменниками, а не з «художниками». Це слово мабуть треба витіснити (?) нашим. Якось спробував

пояснити йому, що мене цікавить Слово. Призабуте. Пізніше, вже зі святого письма, довідався про те, що на початку було «Слово». І вже тепер, знаючи київських митців, тягне якась внутрішня магічна сила до «майстрів» думки і слова...» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп. 2, спр.61, арк. 1).

Особливо довірлива інтонація листів, адресованих Вірі Вовк та Є. Сверстюкові, з котрим він не тільки обговорював наболіле й осплював власні міркування щодо зміцнення національної позиції України, а й намагався шукати раціонального розв'язання тих чи тих проблем. «Складна ситуація – відродження України, бути українцями, особливо мати свою еліту...» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп. 2, спр.61, арк. 4), – наголошував художник у листі до побратима (30.III. 1996 р.). Шукаючи з-поміж шістдесятників провідника, котрий узяв би на себе відповідальність за долю України, він, зокрема, не раз писав про це Є. Сверстюкові. Спершу така думка виникла в нього навесні 1996 р. після читання часопису «Універсум» із світлиною товариша: «І закрутилася думка – чи міг би ти бути президентом України, згадався Гавел чеський! Подумалося, що треба бути дещо жорстким для України, з охлосу робити націю. А у нас ще немає своїх Піночетів, мало своїх, що несуть свою упряжку і тягнуть свого плуга. Цікаво і загадково то все для нас, обкрадених, як треба прислухатися – від Неба до землі! Здається, що багато людей збагнуло, що є вища сила, до дій якої треба прислухатися!» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп. 2, спр.61, арк. 4). І знову: «Чому тобі не стати радником президента? Бонапарт пішки зайшов до Гете! А чи не заслав хоча б гінців своїх до Тебе наш президент? Та то, мабуть, не властиво йому, адже він колись казав у В. раді – «скажете, что делать, буду делать», як і ракети» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп. 2, спр.61, арк. 20), аргументуючи свою думку щодо відповідальності покоління за долю держави такими рядками: «Бо хто окрім тебе?, буде кріпити нашу національну основу, адже Боги не покинули нас, змилостивилися, а ми вже грішні мусимо вдячно підпирати Велику Віру» (ЦДАМЛМ України, ф. 1153, оп. 2, спр. 61, арк. 2), схвалюючи те, що журнал «Основа» «вгорі сторінки» ставить два слова: «Бог і Україна» (ЦДАМЛМ України, ф. 1153, оп. 2, спр.61, арк. 1). «І твори, Євгене, і будь, закликай сонливих та приспалих – блудних» (ЦДАМЛМ України, ф. 1153, оп. 2, спр.61, арк. 4).

Так високо поцінував О. Заливаха творчу й громадську діяльність Є. Сверстюка, його потенційні можливості: «Мені думается, що як і Святе письмо, так і твої «Блудні сини України» то не є література у своєму вузькому окресленні красного письменства, то є форма мислення у символах, притчах, сповідях власної совісті» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп. 2, спр.61, арк. 9). Очевидно, ці рядки про книжку «Блудні сини України» резонують із осмисленням власного життєвого шляху,

адже О. Заливаха й себе відчував «блудним сином», котрий так важко, через складні випробування набував свою українську ідентичність. Так, у листі до Віри Вовк 2002 р. він пише: «Я проблукав коло сорока років поза Україною (тут він має на увазі не тільки заслання, а й навчання та ін. – *Л.Т.*), повернувся на круги своя. А України української ще нема, але...»; «Але втішаюсь тим, що націю не лише «кілограми» на душу населення (очевидно, пропуск. – *Л.Т.*), а й люди, котрі сказали про себе світові» (ЦДАМЛМ України ф. 1212, оп.2, од.зб.162, с.10) (маючи на увазі присутність у світовому культурному контексті Віри Вовк, адже це цитата з листа до неї в Бразилію від 12.XI. 2002). Їхнє інтенсивне листування містить чимало цікавих розмислів художника – від перейнятих долею України та українства – до проблем світового масштабу, як-от: «Мене зацікавило питання національного християнства [...]. Московія творить своє, імперське – «от молдаваніна до фінна» (ЦДАМЛМ України ф.1153, оп. спр. 61, арк. 5); «...І що може Україна протиставити Москві та її наступу яко ззовні та «у своїй хаті». Лише свою волю і силу, яко сказав перший націоналіст Т. Шевченко. Християнство це велико, але це одна рука, друга то є наш націоналізм» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп.2, спр. 61, арк. 2) – у вимірі нинішньої звияжної боротьби України проти повномасштабного наступу й цинічного геноциду північного сусіда ці слова відомого митця набирають особливого прозирливого звучання. Особливо переймається О. Заливаха роллю провідників, повторюючи в листах, зокрема до Є. Сверстюка Маланюкове ««Як в нації вождя нема, тоді вожді її – поети». У нас тепер так і є: у Чехів є Гавел, у нас Драч, ти, Євгене, Чорновіл...» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп.2, спр. 61, арк. 10), оскільки його турбує «Роздуми Ортеги і Гасета про Іспанію так близькі до нас в Україні. Нація без добірної меншини-інтелігенції. Звичайно тут відіграли (пропущене слово, очевидно, роль. – *Л.Т.*), крім Московсько-татарської ідеї, ще і ментальність степовиків, про це дуже гарно писав наш Євген Маланюк, «Книга спостережень». Перечитав обидва томи [...], «Нам ряд утрачено» – В. Стус». (ЦДАМЛМ України ф. 1212, оп. 2, од.зб. 162, арк. 17); «Кожна нація (а ми ще не є нацією?!) гідна своїх провідників...» (ЦДАМЛМ України ф. 1212, оп. 2, од. зб. 162, арк.17); журиться, звертаючись до Віри Вовк: «При кермі держави немає української людини. Проголосували за Президента – була альтернатива – Сімоненка – Кучми. Проголосили (так!) за Кучму: бо не комуністичного єдінства Беларусь – Росія – Україна. З усіх лих найменше. Але сподіваймося, що з охлосу постане народ -- нарешті – нація, чекаємо» (ЦДАМЛМ України ф.1212, оп.2, од. зб 162, арк. 17); зазирає уявою у майбутнє, вважаючи що ХХІ століття – «Час Націоналізму у великому вимірі».

Власне, у цих его-документах рефреном звучить – у тій чи тій модифікації – наскрізна думка про відповідальність інтелігенції перед

народом, високу місію її кращих представників бути націєтворцями та державотворцями, їхнє покликання бути провідниками та духовними наставниками: «Іван Дзюба, Сверстюк як завжди на рівні національного розуміння (ЦДАМЛМ України ф. 1212, оп. 2, од.зб. 162, арк. 13). З цього листування випливає переконання, що О. Заливаха сприймав Україну у світовому контексті як потенційно спроможну до оновлення й розвитку країну і водночас переймався її місцем у світі: «...Час теперішній – змагання рас. Японія, Китай впевнено беруть висоти у філософії, техніці, літературі..? а як проявиться лице України? – чи пасти задніх у Європі а чи відбутися сама по собі» (з листа 1976 р.: ЦДАМЛМ України (ЦДАМЛМ України ф.1212, оп.1, спр. 198, арк. 2). Іноді крізь його стурбованість щодо майбутнього України прориваються досить оптимістичні думки, як-от щодо літературної зустрічі в Івано-Франківську 1996 р. за участі Ю. Покальчука, Ю. Андруховича та інших письменників: «Нещодавно були славні гості – Юрко Покальчук, Андрухович, Ів. Ципердюк. Цікаво було порозумітися зі свіжою генерацією?! розкутість і свіжість мислення, не зацикленість – без хуторянства. Тішуща, що знають мови, європейські, не задивляються на Москву. То вже не «дайош Європу» (у низці попередніх листів художник неодноразово звертався до гасла М. Хвильового. – *Л.Т.*), а значно більше – чути європейцем! собою» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп. 2, спр.6, арк. 14).

Власне, самостановлення, а також усвідомлення й формування національної ідеї у випадку О. Заливахи якраз і полягає в тому «шляху до самого себе, в дорозі до власного Дому», яке С. Кримський розглядав у розрізі націй, подібних до української, що мають велику історію (про що йшлося у поданій вище цитаті), а сама манера освоєння просторових проєкцій у вимірі художнього полотна нагадує оцей його шлях вибору/вчинку – через «самостояння» та «самодоростання» (В. Стус). Недаремно ж О. Заливаха зізнавався в одному з листів до Є Сверстюка: «Як то добре бути собою, йти до себе» (ЦДАМЛМ України ф. 1153, оп. 2, спр.61, арк. 4).

За Е. Смітом, отже, «національна ідентичність стосується індивідів та їхньої сукупності, але більшою мірою – спільних цінностей, пам'яті й символів» (Лисий 2013, с. 35). Тож національна свідомість – як «свідомість **ціннісна**» (О. Забужко) – найбільш близька до художньо-естетичної парадигми шістдесятників. Звідси й випливає висновок: націєтворчість проявляє себе чи, інакше кажучи, самоздійснюється як «свідомість вголос» (М. Мамардашвілі) через художній текст або ж образотворчий твір, народжений уявою й пензлем митця, що зробив свій вибір свободи через свідомий вчинок як життєву подію та реалізував себе у покликанні служити рідному народові. Цей шлях – від усвідомленого вибору до вчинку, художньо-мистецьким і світоглядним апофеозом якого стало, очевидно, засадничо важливе для митця полотно під кон-

цептуально-символічною назвою «Є і будемо», суголосно корелює з його художньо-образними інтуїтивними прозріннями й мистецькими пріоритетами.

Література

1. Горська Алла. Душа українського шістдесятництва (2015) /Упоряд. Л. Огнева. К.: Смолоскип. 712 с.
2. Дзюба, І. (1968). Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен: Смолоскип. 263 с.
3. Дзюба І. (2006). Як нам бути собою? (Замість післямови) // *І. Дзюба. Україна у пошуках нової ідентичності: статті, виступи, інтерв'ю, памфлети.* К.: Україна. С. 840-844.
4. Забужко О. (2006). Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. К: Факт. 156 с.
5. Заливаха О. (1998). Ніхто не пройде замість тебе твого шляху // Доброокий. Спогади про Івана Світличного / Упорядники Л. і Н. Світличні. К.: Час. С. 200-205.
6. Козловець М. (2008). Ідентичність: сакральне та профанне //Філософська думка. №4. С.136-149.
7. Кримський С. (2008). Під сигнатурою Софії. К.: ВД «КМ Академія». 367 с.
8. Куцепал С. (2007). Ідентичність модерна та постмодерна.//Філософські обрії: науково-теоретичний часопис. Вип. 17. С. 3-15.
9. Лисий І. (2013) Національно-культурна ідентичність філософії: сім наближень до теми. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 180 с.
10. Литвинов В. (2000). Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV- початку XVII ст. К.: Основи. 472 с.
11. Ніжинське шістдесятництво: Леся Коцюба (2024) Відп. ред-упоряд. Є. Луняк, Н. Огищенко. Ніжин: Видавець Лисенко М.М. 276 с.
12. Ніжинське шістдесятництво: Олександр Жомнір (2025). Відп. ред-упоряд. Н. Огищенко. Ніжин: Видавець Лисенко М.М. 208 с.
13. Опанас Заливаха. Альбом (2003) /упоряд. Б. Мисюга. К.: Смолоскип. 160 с., іл.
14. Тарнашинська Л. (2019). Талант бачити культуру як цілісність: Іван Дзюба в контексті своєї доби /Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти). К.: Смолоскип. С. 452-493.
15. Тарнашинська Л. (2013). Сюжет Доби: дискурс шістдесятництва в українській літературі ХХ століття. К.: Академперіодика. 678 с.
16. Тарнашинська Л. (2019). Опанас Заливаха: митець як міфотворець / Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі по-

коління (історико-літературний та поетикальний аспекти). Київ: Смолоскип. С.428-433.

17. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України).

**NATIONAL IDEA IN THE DISCOURSE OF THE UKRAINIAN
SIXTY-EIGHTIES AS A CONSCIOUS CHOICE OF FREEDOM:
FROM ACTION TO A NEW IDENTITY**

Lyudmila Tarnashinska

T.G. Shevchenko Institute of Literature, NAS of Ukraine

Mykhailo Hrushevskiyi Str., 4, Kyiv-1, 01001, Ukraine

e-mail: tarnashynska@gmail.com

The problem of national identity in the discourse of the Ukrainian sixties, in particular in the work and epistolary works of O. Zalyvakha, is examined. The thesis is developed according to which the representatives of this literary and artistic generation, having a calling for self-development, managed to make a choice in favor of personal and creative freedom under the conditions of a totalitarian regime, as a result of which they left a noticeable mark in the literature and art of the 20th century. Not only are the prerequisites for the development of the sixties resistance movement and its specificity of being between the imperative of a creative calling and a moral duty considered, but also the arguments regarding the national self-awareness of the passionate representatives of this generation as a kind of vertical: the conscious choice of freedom as a complex path from choosing a responsible act to acquiring a new identity.

Keywords: *Ukrainian sixties, choice, freedom, act, national idea, identity, moral duty, creativity, epistolary, verticality, Zalyvakha.*